

УДК 343.8

DOI <https://doi.org/10.32849/2663-5313/2020.4.57>**Олександр Яланський,**здобувач Інституту прокуратури та кримінальної юстиції
Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого**Інна Грабовська,**здобувач Інституту прокуратури та кримінальної юстиції
Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого

ПРОБЛЕМИ РЕАЛІЗАЦІЇ ПРИНЦИПУ ДИФЕРЕНЦІАЦІЇ ТА ІНДИВІДУАЛІЗАЦІЇ ВИКОНАННЯ ПОКАРАНЬ

Стаття присвячена одному з принципів кримінально-виконавчого законодавства – диференціації та індивідуалізації виконання покарань і деяким проблемам його втілення в національній системі виконання покарань. Визначення сутності цього принципу дає змогу зрозуміти природу його застосування й наявні проблеми вітчизняної системи виконання покарань. Розмежування двох складових такого принципу та їх застосування до правовідносин з виконання й відбування покарань є досить важливими. Автори звертаються до тлумачення термінів «диференціація» й «індивідуалізація». Взяти за основу визначення цих понять у тлумачному словнику, виводять значення принципу диференціації й індивідуалізації виконання покарань у кримінально-виконавчому праві. У статті береться до уваги трактування цього принципу іншими науковцями, а також здійснюється аналіз чинного Кримінально-виконавчого кодексу України (далі – КВКУ) на наявність чітких ознак застосування принципу диференціації та індивідуалізації виконання покарань, наводяться приклади такого застосування.

Для визначення наявних проблем автори застосували порівняльно-правовий метод. Розглянуто досвід Сполучених Штатів Америки – країни з найбільшою кількістю засуджених. На підставі порівняння й за допомогою наведеного принципу сформульовано висновок про наявні проблеми в чинній системі виконання покарань і пропозицію щодо подолання цих проблем. Констатується, що наразі діє формальний підхід до визначення установи виконання покарань для засуджених, який базується на тяжкості вчиненого злочину, формі вини, виді покарання тощо. Перед направленням до певної установи особистість засудженого не аналізується. Визнається доцільним створити діагностичні центри, до яких потраплятимуть засуджені після винесення вироку. Комісія, в якій мають бути професійні психологи й медичні працівники, повинна всебічно визначити суспільну небезпечність особи, її риси характеру, зробити висновок, в якому рекомендувати установу виконання покарання для кожного засудженого, і скласти індивідуальну програму виправлення. Під час відбування покарання індивідуальна програма має корегуватися з урахуванням змін, які відбуваються в засудженому.

Ключові слова: диференціація, індивідуалізація виконання покарань, індивідуальна програма виправлення засудженого.

Постановка проблеми. Наразі у КВКУ не наведено визначення жодного з дванадцяти принципів кримінально-виконавчого законодавства, відбування й виконання покарань, що перелічені у ст. 5. Необхідність законодавчого закріплення такого визначення – дискусійне питання, яке потребує глибшого дослідження, тому не будемо зупинятися на цьому детально. Проте визначення природи наведених принципів є нагальною потребою. Це дасть змогу знайти проблеми в системі виконання покарань і викласти пропозиції щодо їх вирішення.

Одним з основоположних спеціальних принципів кримінально-виконавчого права є принцип диференціації та індивідуалізації

виконання покарань. Разом з іншими принципами його закріплено у ст. 5 КВКУ [1]. Чинний підхід до його втілення у законодавство, на нашу думку, потребує змін.

Диференціацію та індивідуалізацію виконання покарань як принцип досліджували І.І. Карпець, І.Г. Богатирьов, А.П. Гель, О.О. Іванов, І.В. Шмаров, М.С. Пузирьов, О.М. Кревсун та інші.

Поняття «індивідуалізація виконання покарання» вперше застосував у своїй роботі І.І. Карпець у 1961 році. На його думку, «індивідуалізація відбування покарання – це врахування в місцях позбавлення волі особливостей особистості засудженого й характеру вчиненого ним діяння під час

визначення режиму тримання й організації роботи з виправлення й перевиховання засудженого, спрямованої на досягнення мети й завдань покарання» [2, с. 137–138]. Необхідно відзначити, що така думка мала місце ще в радянський період, проте сутність принципу диференціації та індивідуалізації виконання покарань не було розкрито.

З розвитком юридичної науки це питання викликає дедалі більший інтерес. Так, до тлумачення диференціації та індивідуалізації виконання покарання звертається А.П. Гель, який розмежовує ці складові. На його думку, диференціація виконання покарання базується на групових особливостях певної категорії засуджених (форми вини, тяжкості злочину), а індивідуалізація – на особистих рисах конкретного засудженого. Учений указує, що диференціація проявляється в разі направлення засуджених до різних органів і установ виконання покарань залежно від виду призначеного покарання, класифікації засуджених і розподілу їх по виправних колоніях різних рівнів безпеки. [3, с. 41].

Своєю чергою М.С. Пузирьов доходить висновку, що «диференціація виконання покарання у вигляді позбавлення волі відбувається на етапі розподілу й направлення для відбування покарання осіб, засуджених до позбавлення волі, зі слідчих ізоляторів до установ виконання покарань; а індивідуалізація – безпосередньо під час перебування засудженого в певній установі» [4, с. 139]. Однак це твердження, на нашу думку, потребує доповнення, адже індивідуалізація може відбуватися паралельно з диференціацією під час визначення установи виконання покарань, на це потрібно звернути особливу увагу. Це не виключає застосування індивідуалізації під час безпосереднього відбування покарання. Водночас важко не погодитися з науковцем у тому, що «диференціація виконання покарання розрахована на відносно невизначене коло засуджених, а індивідуалізація, навпаки, завжди має персоніфікований, індивідуальний характер, що передбачає врахування найбільш значущих для кримінально-виконавчого права індивідуальних рис особистості засудженого» [4, с. 140].

Питання розрізнення понять «диференціація виконання покарань» та «індивідуалізація виконання покарань» через сутність принципу потребує детальнішого дослідження. Значення складових цього принципу й важлива роль, яку він відіграє під час всього процесу виконання покарань, потребує зміни підходу до визначення установи виконання покарань та індивідуальної програми виправлення засуджених.

Метою статті є визначення сутності принципу диференціації та індивідуалізації виконання покарань і природи його застосування. Використовуючи порівняльно-правовий метод, ми ставимо собі завдання проаналізувати втілення такого принципу в систему покарань нашої держави й Сполучених Штатів Америки – країни з найбільшою кількістю засуджених. Нагальною є потреба виявити недоліки національної системи й запропонувати спосіб їх усунення.

Виклад основного матеріалу. Принципи певної галузі законодавства є основоположними засадами її функціонування, які забезпечують стабільність відносин між суб'єктами й слугують вектором для подолання прогалин і колізій. Ці засади повинні бути чітко відображені в інших нормах, які розкриватимуть їхній зміст.

Відповідно до ст. 5 КВКУ кримінально-виконавче законодавство, виконання і відбування покарань ґрунтуються, в тому числі, на принципах диференціації та індивідуалізації виконання покарань [1].

Щоб зрозуміти сутність понять «диференціація» та «індивідуалізація», насамперед треба дослідити їх тлумачення. За тлумачним словником слово «диференціація» означає «поділ, розчленування чого-небудь на окремі різномірні елементи». Термін «індивідуалізація» походить від дієслова «індивідуалізувати» та має два значення: 1) «надавати кому-, чому-небудь індивідуальних ознак, рис»; 2) «робити що-небудь по-різному стосовно неоднакових предметів, різних осіб тощо» [5, с. 548]. Проаналізувавши тлумачення цих термінів, можна зрозуміти взаємозв'язок між ними. Вбачається, що «диференціація» є першочерговим етапом, який стає основою для подальшої «індивідуалізації» певного предмета або явища. Тобто, диференціюючи виконання покарань, ми розподіляємо, «розчленовуємо» порядок виконання покарання стосовно певної групи суб'єктів (засуджених), а індивідуалізуючи виконання покарань, ми вже безпосередньо визначаємо умови такого виконання до конкретного засудженого й застосовуємо їх. Таким чином, диференціація й індивідуалізація невіддільні одна від одної, тому Законодавець закріплює принцип, поєднуючи ці два терміни.

М.О. Стручков зазначав, що диференціація – це крок до індивідуалізації [6, с. 103–106]. І.В. Шмаров трактує поєднання двох складових так, що індивідуалізація виконання покарання – логічне продовження його диференціації [7, с. 87].

Зрозуміти взаємозв'язок між двома складовими можна, проаналізувавши норми законодавства в галузі кримінально-виконавчого

права. Так, диференціація виконання покарань відбувається вже на етапі визначення засудженому виду колонії. Відповідно до ст. 86 КВКУ вид колонії визначається центральним органом виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері виконання кримінальних покарань [1]. Згідно з п. 1 Постанови Кабінету Міністрів України від 18 травня 2016 р. № 343 було ліквідовано Державну пенітенціарну службу й покладено на Міністерство юстиції завдання й функції з реалізації державної політики у сфері виконання кримінальних покарань і пробації [8]. Тому саме цей орган визначає процедуру вибору колонії й направлення засудженого до відповідної колонії. На виконання цього завдання Міністерство юстиції України видало Наказ № 680/5 від 27 лютого 2017 р., яким затверджено Порядок визначення засудженим виду установи виконання покарань, направлення для відбування покарання засуджених до позбавлення волі на певний строк, довічного позбавлення волі, арешту, обмеження волі та їх переведення. Диференціація засуджених відповідно до цього документу відбувається в залежності від тяжкості злочину, кількості засуджень до позбавлення волі, статі, поведінки під час попереднього ув'язнення, наявності певних захворювань (психічних розладів, туберкульозу тощо), форми вини (умислу чи необережності) й виду покарання. Таким чином засуджених розподіляють до відповідних установ виконання покарань [9]. Диференціація базується на ст. 18 КВКУ, яка визначає виправні колонії мінімального рівня безпеки з полегшеними умовами тримання, мінімального рівня безпеки з загальними умовами тримання, середнього рівня безпеки й максимального рівня безпеки.

Другим етапом диференціації можна назвати розміщення засуджених відповідно до норм ст. 92 КВКУ, де зазначається, які злочинці мають утримуватися роздільно один від одного, наприклад чоловіки й жінки, неповнолітні й дорослі, та які мають бути взагалі ізольовані, наприклад засуджені до довічного позбавлення волі. Також указується, що окремо тримають засуджених, які раніше працювали в суді, органах прокуратури, юстиції, правоохоронних органах, і, за власним бажанням, особи, які здійснювали адвокатську діяльність [1].

Третім етапом диференціації можна визначити тримання засуджених у виправних колоніях максимального рівня безпеки. Відповідно до ч. 1 ст. 140 КВКУ їх тримають в умовах суворой ізоляції у звичайних жилих приміщеннях і в приміщеннях камерного типу. Вид приміщення залежить від виду покарання,

тяжкості вчиненого злочину й кількості судимостей за вчинення конкретних злочинів, що визначені у ч. 2 цієї статті [1].

Отже, диференціація завжди пов'язана з установами виконання покарань, з їх класифікацією залежно від рівня безпеки й розміщення в них засуджених залежно від рівня їхньої суспільної небезпеки. Проте робити висновок про суспільну небезпечність особи, виходячи з тяжкості злочину, за який її засуджено, без дослідження самої особи, ми вважаємо неправильним, про що йтиметься далі.

Наявність вищезазначених умовних етапів диференціації є значним успіхом вітчизняної системи виконання покарань. Проте є проблеми, які потребують більш ретельного вивчення. Так, у виховних і виправних колоніях будь-якого рівня безпеки є дільниця карантину, діагностики й розподілу, ізольована від інших. Тут тримають усіх новоприбулих до колонії засуджених. Відповідно до ч. ч. 1, 2 ст. 95 КВКУ після прибуття вони піддаються повному медичному обстеженню для виявлення інфекційних, соматичних і психічних захворювань, а також первинному психолого-педагогічному й іншому вивченню. За результатами обстежень і вивчення на кожного засудженого складається індивідуальна програма соціально-виховної роботи, яка затверджується начальником колонії [1]. Необхідно констатувати, що тільки з цього моменту починається індивідуалізація виконання покарання.

Якщо звернутися до досвіду Сполучених Штатів Америки, то можна зробити висновок, що обидві складові принципу диференціації й індивідуалізації виконання покарань там втілюються паралельно. Розподілення засуджених і вироблення індивідуальної програми відбуваються відразу після винесення вироку, а в процесі відбування покарання корегуються.

Розглянемо процедуру визначення установи виконання покарання в Сполучених Штатах Америки. На етапі призначення покарання представники пенітенціарного департаменту штату чи округу, громадські організації отримують інформацію про соціальний статус засудженого, дані про медичні обстеження тощо. Після винесення вироку судом, засуджені направляються не безпосередньо до місць виконання покарання, а в діагностичні центри, де психологи, педагоги й лікарі визначають індивідуальні реабілітаційні програми для засуджених. Саме в діагностичних центрах визначають, до установи якого рівня безпеки направляти засудженого. При установах виконання покарань діють класифікаційні комісії, які розглядають справи засуджених і приймають колективне рішення

щодо їх розподілення й розміщення в групах професійного навчання, психотерапії. До складу таких комісій входять психологи, психіатри, соціологи, майстри виробничих відділів, представники відділу забезпечення безпеки й охорони, які мають знати особистість засудженого. Інформацію й рекомендації для кваліфікаційної комісії надає відділ діагностики, працівники якого професійно вивчають соціально-психологічні особливості засудженого [10, с. 95–96].

Отже, як ми бачимо, в Сполучених Штатах Америки диференціація й індивідуалізація виконання покарань тісно взаємопов'язані й застосовуються паралельно. Для роботи в діагностичних центрах запрошуються професіонали різних галузей знань, які комплексно й об'єктивно досліджують особистість і визначають необхідну програму засудженому під час відбування покарання. Діяльність щодо аналізу особи, її рис характеру, мотивів поведінки не припиняється й продовжується протягом усього часу виконання покарання.

Якщо порівняти цей досвід з вітчизняною системою, можна побачити, що індивідуалізація виконання кримінального покарання в нашій державі починається тільки на етапі прибуття засудженого до установи виконання покарань. Як уже було зазначено, після прибуття до дільниці карантину, діагностики й розподілу та після медичного обстеження, первинного психологічного й педагогічного вивчення складається індивідуальна програма соціально-виховної роботи. Для організації роботи з новоприбулими засудженими наказом начальника установи створюється робоча група, до складу якої входять заступники начальника установи, начальники структурних підрозділів установи, психолог і медичний працівник [9]. Проте рівень професіоналізму членів робочої групи (психолога й медичного працівника) залишає багато питань. Законодавство не містить конкретних вимог для здобувачів цих посад. Недостатня професійність медичних працівників і психологів впливає на об'єктивність у визначенні індивідуальної програми для засудженого.

Таким чином, ст. 18 КВКУ містить норми, які формально, без жодного аналізу особистості визначають установу виконання покарань для кожного засудженого. Остання буде залежати від статі засудженого, тяжкості вчиненого злочину, виду покарання й форми вини (умисел чи необережність). Тобто диференціація відбувається шляхом формального підходу, через це індивідуалізація виконання покарання починається на стадії, коли установу виконання покарання

вже визначено, а особу поміщено в умови, які можуть не відповідати її суспільній небезпечності. Часто обвинувальні вироки виносять стосовно людей, які фактично не потребують жорстких умов тримання, а для досягнення мети покарання (кари, виправлення засуджених і запобігання вчиненню нових злочинів) було б достатньо інших, більш помірних заходів.

З іншого боку, норми КВКУ дають можливість перевести засудженого до колонії іншого виду або змінити умови тримання в межах однієї колонії. Так ч.1 ст. 100 дозволяє це зробити залежно від поведінки засудженого й ставлення до праці. Проте чітких підстав і процедури змін умов або переведення до колонії іншого виду Законодавцем не визначено. У будь-якому випадку навіть наявність реальної можливості це зробити свідчила б про неефективність цього інституту, оскільки засуджений певний час перебуватиме в умовах, які не відповідають його особистим рисам.

Тому, застосувавши порівняльно-правовий метод і звернувшись до досвіду США, можемо зробити висновок, що вітчизняна система має недоліки в застосуванні принципу диференціації й індивідуалізації виконання покарань. Вважаємо, що доцільніше застосовувати індивідуалізацію одразу після винесення вироку й досліджувати особу до моменту направлення до установи виконання покарань.

На нашу думку, у вітчизняній системі виконання покарань необхідно створити комплексні діагностичні центри з професійними психологами, лікарями й іншим допоміжним персоналом, який зможе аналізувати особистість і визначати установу виконання покарань залежно від індивідуальних рис засудженого. Після винесення вироку засуджені повинні направлятися саме до діагностичного центру. Комісія фахівців, яка працюватиме в такому закладі, має зробити висновок щодо визначення установи й скласти індивідуальну програму виправлення, яка в процесі відбування покарання повинна корегуватися в залежності від змін особистості.

Висновки

Отже, принцип диференціації й індивідуалізації виконання покарань має дві складові. Перша складова (диференціація) за своєю сутністю фактично класифікує установи виконання покарань відповідно до рівня безпеки, що надалі дасть змогу розподілити засуджених відповідно до їх суспільної небезпечності. Друга складова (індивідуалізація) допомагає всебічно проаналізувати

особисті риси засудженого й визначити його суспільну небезпечність, що повинно стати підставою для визначення установи виконання покарань. Фактично за чинним законодавством суспільна небезпечність особи визначається формально, а не після всебічного вивчення особи комісією спеціалістів. Необхідно створити діагностичні центри з комісіями професійних спеціалістів у галузях медицини й психології, які б комплексно аналізували кожного засудженого й робили висновок, в якому визначали установу виконання покарань та індивідуальний план виправлення особи.

Список використаних джерел:

1. Кримінально-виконавчий кодекс України : Закон України від 11 липня 2003 р. № 1129-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2004. № 3–4. Ст. 21.
2. Карпец И.И. Индивидуализация наказания в советском уголовном праве / И.И. Карпец. Москва : Гос. изд-во юрид. лит., 1961. 152 с.
3. Гель А.П. Кримінально-виконавче право України : навчальний посібник / А.П. Гель та ін. ; за ред. проф. А.Х. Степанюка. Київ : Юрінком Інтер, 2008. 624 с.
4. Пузирьов М.С. Правове регулювання диференціації та індивідуалізації виконання покарання у вигляді позбавлення волі на певний строк / М.С. Пузирьов. *Вісник Академії митної служби України. Серія «Право»*. 2010. № 1. С. 137–142.
5. Новий тлумачний словник української мови : в 3 т. /Уклад. В.В. Яременко, О.М. Сліпущко. 2-ге вид. Київ : Аконтіт, 2007. 926 с.
6. Советское исправительно-трудовое право. Общая часть/ Н.А. Стручков и др. ; под ред. М.П. Мелентьева и др. Рязань : РВШ МВД СССР, 1987. 308 с.
7. Уголовно-исполнительное право : учебник / под ред. проф. И.В. Шмарова. Москва : БЕК, 1996. 418 с.
8. Деякі питання оптимізації діяльності центральних органів виконавчої влади системи юстиції : Постанова Кабінету Міністрів України від 18 травня 2016 р. № 343. [Електронний ресурс]. URL: <https://www.kmu.gov.ua/npras/249066305>.
9. Про затвердження Порядку визначення засудженим виду установи виконання покарань, направлення для відбування покарання засуджених до позбавлення волі на певний строк, довічного позбавлення волі, арешту, обмеження волі та їх переведення : Наказ Міністерства юстиції України від 27 лютого 2017 р. №680/5. [Електронний ресурс]. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0265-17>.
10. Бриллиантов А.В. Проблемы классификации осужденных к лишению свободы в целях дифференциации условий отбывания наказания : монография. Москва : ВНИИ МВД РФ, 1995. 144 с.

The article is devoted to one of the principles of penal legislation – differentiation and individualization of the execution of sentences, and its implementation in the national system of execution of sentences. The definition of the essence of this principle allows us to understand the nature of its application and the existing problems of the domestic system of the execution of sentences in this direction. An important issue is the distinction between two components of this principle and their application to the legal relations of the execution and serving of sentences. For this, the authors turn to the interpretation of the terms “differentiation” and “individualization”. Based on the definition of these concepts in the explanatory dictionary, the meaning of the principle of differentiation and individualization of the execution of sentences in criminal enforcement law is deduced. The article draws attention to the interpretation of the principle by other scientists. The analysis of the current Criminal Executive Code of Ukraine is carried out for the presence of clearly expressed signs of the application of the principle of differentiation and individualization of the execution of sentences and examples of such application are given. To determine the existing problems, using the comparative legal method, attention is drawn to the experience of the United States of America – the country with the largest number of convicts. Based on the comparison and on the basis of the essence of the above principle, a conclusion is made about the existing problems in the current system of execution of sentences and proposals are made for their solution. It is stated that a formal approach to determining the institution of punishment for convicts is currently in place, based on the gravity of the crime committed, the forms of guilt, the type of punishment, etc. The identity of the convicted person is not analyzed before being sent to a particular institution. It is considered expedient to establish diagnostic centers in which convicts will end up after sentencing. The commission, which should include professional psychologists and medical workers, must comprehensively determine the social danger of the person, his character traits and give a conclusion in which to recommend the institution of the execution of punishment for each convict, and draw up an individual correction plan. In the course of sentencing, the individual program must be adjusted based on the changes of the person.

Key words: differentiation, individualization of execution of punishments, individual correction program of convict.